

معیارهای سنجش امکان شکل‌گیری، ثبت و انتقال خاطرات جمعی در شهر - مطالعه موردی تهران*

دکتر مهتا میرمقتدایی*

عضو هیئت علمی مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۷/۷/۲، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۷/۹/۲)

چکیده:

هدف از پژوهش حاضر، یافتن معیارهای کالبدی و اجتماعی تأثیرگذار در شکل‌گیری خاطرات جمعی در شهر، و تدقیق آنها با مطالعه موردی شهر تهران است. نتایج مبانی نظری نشان می‌دهد که معیارهای مذکور به دو دسته اصلی "امکان شکل‌گیری رویدادها و تعاملات اجتماعی" و "امکان ثبت و انتقال خاطره و تاریخ شهر" تفکیک می‌شوند. هریک از این دو گروه به دو بخش "ساختار اجتماعی و سیاسی" و "ساختار فضایی و کالبدی" تقسیم می‌شوند. معیارهای فرعی تأثیرگذار در "امکان شکل‌گیری رویدادها و تعاملات اجتماعی" مربوط به ساختار اجتماعی و سیاسی شهر، شامل امنیت اجتماعی و محیطی، تنوع قومی، طبقات اجتماعی، وقوع رویدادهای تاریخی، برگزاری مراسم؛ و معیارهای فرعی مربوط به ساختار فضایی و کالبدی شهر، شامل وجود انواع فضاهای عمومی و پاتوق‌ها در مقیاس شهر و محله‌های آن هستند. همچنین، معیارهای فرعی تأثیرگذار در "امکان ثبت و انتقال خاطره و تاریخ شهر" مربوط به ساختار اجتماعی و سیاسی شهر، شامل ثبات و تداوم سکونت، تعلق به مکان و جایگاه شهر در ادبیات و سینما بوده و معیارهای فرعی مربوط به ساختار فضایی و کالبدی شهر، شامل حفظ بناهای تاریخی و محلات شهر، احداث یادمان‌های شهری و حفظ نام‌ها و اسامی هستند. رابطه متقابل معیارهای فوق، در جدولی معرفی شده که می‌تواند مبنایی برای امتیازدهی و سنجش روابط میان معیارها باشد.

واژه‌های کلیدی:

خاطره جمعی، تهران، هویت، ارزیابی.

* این مقاله مستخرج از پروژه تحقیقاتی "هویت کالبدی شهر - مطالعه موردی تهران" می‌باشد که با مشاوره جناب آقای دکتر سید حسین بحرینی در مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن انجام شده است.

** تلفن: ۰۲۱-۸۸۲۵۵۹۴۲-۶، نامبر: ۰۲۱-۸۸۲۶۸۰۲۹، E-mail: mmoghtada@yahoo.com

مقدمه

جدید به مکان زندگی خود تعلق خاطر کمتری دارند (حبیبی، ۱۳۸۳، ۱۸-۱۴). فقدان خاطره در شهر، یکی از ویژگی‌های شهر عام یا ژنریک^۱ است. این نام که اولین بار در مقاله رم کولهاوس^۲ مورد استفاده قرار گرفت، اشاره‌ای طنزآمیز به شهری بی شکل و قابل تکرار در همه جاست که آینده محتمل شهرهای جهان به شمار می آید. کولهاوس این شهر را چنین توصیف می کند: شهری که فاقد خاطرات مشخص است و خاطرات مبهمی در ذهن تداعی می کند، تاریخ خود را مصرف کرده و به اتمام رسانده، از اسارت مرکز و قید هویت آزاد است، موقتی بوده و بارزترین نماد شناسایی آن فرودگاه و هتل هستند و در نهایت، نشانه مرگ قطعی برنامه ریزی است (کولهاوس، ۱۳۷۹، ۸۱-۶۵). دو مورد اول و دوم به صراحت مسئله تاریخ و خاطرات ساکنان را مطرح کرده و فقدان آن را نشانه بی شکل بودن شهر معرفی می کنند. به علاوه، از آنجا که خاطره با یادآوری و به خاطر آوردن همراه است، موقتی بودن و تغییر نیز نشانه عدم وجود خاطره در شهر است، و شهر بی خاطره، شهر بی هویت است^۳. هدف مقاله حاضر، شناخت مفهوم خاطرات جمعی (به عنوان یکی از سنج‌های ارزیابی هویت شهری) و چگونگی تبلور آن در فضاهای عمومی شهر است. به منظور روشن تر شدن بحث و آشنایی با جنبه‌های کاربردی آن، شهر تهران، که توسط بسیاری از افراد متخصص و ساکنان عادی خود، شهری بی هویت و بی خاطره نامیده شده، به عنوان نمونه برای مطالعه موردی خاطرات جمعی و نقش آنها در شکل گیری هویت شهری، انتخاب شده است.

آنچه به این شهر هستی می بخشد... رابطه‌هایی است که میان اندازه فضاهایش و رویدادهای گذشته‌اش وجود دارد... اما شهر گذشته خود را باز نمی گوید. تنها، چون خطوط کف دست، نقشی از آن بر خود دارد؛ گذشته‌ای که در گوشه و کنار خیابانها، در طارمی‌های پنجره‌ها، در دست انداز پله‌ها، در آنتن‌های برق گیر، در دسته چوبی بیرق‌ها، و در هر جزئی از شیئی که به نوبه از خنجها، اره کردن‌ها، حکاکی‌ها و تماس‌های مختصر اثر برداشته، نقش بسته است (کالوینو، ۱۳۸۱، ۱۶).

درک محیط شهری، فرآیندی ذهنی است که از طریق ارتباط انسان و فضای پیرامون او انجام می گیرد. انسان، پیام‌های حسی محیط را دریافت کرده و تصویری از محیط در ذهن خود بوجود می آورد. یکی از عوامل مؤثر در شکل گیری این تصویر، خاطرات فردی یا جمعی از محیط است. فضاهای خاطره‌انگیز، فضاهایی هستند که انسان قبلاً آنها را تجربه کرده و با آنها آشنایی دارد. هرچه تعداد فضاهای آشنا در محیط زندگی بیشتر باشد، امکان برقراری ارتباط ساده‌تر خواهد بود. یافتن فضاهای آشنا، باعث احساس امنیت و آرامش در محیط خواهد شد. در مقابل، تغییر و تبدیل یا از میان رفتن فضاهای آشنا، حس گم‌گشتگی، بی ریشه بودن و از دست دادن بخشی از زندگی را در انسان بوجود خواهد آورد. مفهوم خاطره در فضاهای شهری با حس تعلق و هویت همراه و مترادف است. انباشت خاطره در شهر، به سابقه سکونت در آن وابستگی دارد. به همین دلیل ساکنان شهرهای

روش تحقیق

با توجه به مقدمه، پرسش‌های بنیادین تحقیق به قرار زیرند:

۱- کدام ویژگی‌های شهر به تبلور و حفظ خاطرات جمعی کمک می‌کند؟

۲- آیا تهران یک شهر بی‌خاطره است؟

در پژوهش حاضر، ابتدا معیارهای اولیه سنجش خاطرات جمعی بر اساس مطالعه اکتشافی نظریه‌ها و تحقیقات قبلی، تدوین می شوند. سپس معیارهای اولیه تدقیق شده، و به سؤالات مشخصی تبدیل می شوند. در بخش مطالعه موردی، با توجه به وسعت و تنوع شهر تهران و همچنین تعدد عوامل تأثیرگذار در خاطره‌انگیزی شهر، بجای انجام یک مطالعه میدانی همه‌جانبه (که قطعاً نقایص و کاستی‌هایی خواهد داشت)، از نقد و تحلیل مطالعات موجود استفاده شده است. به

این ترتیب که با توجه به معیارها، در آغاز هر مبحث یک پرسش مطرح می شود و با استفاده از نتایج مطالعات مربوط به آن معیار، در انتها پاسخ آن بیان می شود (پرسش و پاسخ به صورت ایتالیک نوشته شده‌اند). در این مرحله، حاصل ارزیابی هر معیار در مورد تهران مشخص می شود. به منظور شناسایی رابطه متقابل معیارها، جدولی تدوین شده است که با استفاده از آن شدت ارتباط هر دو معیار، و هر گروه از معیارها قابل سنجش خواهد بود. پژوهش حاضر، می تواند به تدوین بیانیه همه‌جانبه در مورد شهر تهران، منتهی شود. نظریه اولیه‌ای که در مورد تهران ارائه می شود، مبنای مطالعات بعدی برای تقویت مبانی نظری و گسترش حوزه تعمیم پذیری نظریه و روش تحقیق خواهد بود.

ممکن است به وقایعی مربوط شوند که در طول زندگی، یا حتی قبل از تولد فرد رخ داده‌اند، و به تاریخ خانواده، گروه‌های قومی، منطقه، یا جهان تعلق دارند. در مورد دوم، آنچه به یاد می‌آید، به تجارب شخصی فرد بستگی ندارد، بلکه به سنت‌های شفاهی نقل روایت‌ها و انگیزه شخصی کشف وقایع گذشته مربوط می‌شود (Lewicka, 2008, 1-23).

۳-۱ خاطره و مکان

مکان^{۱۱}، یک مفهوم انتزاعی و ذهنی نیست، بلکه اولین قرارگاه ارتباط مستقیم با جهان، و محل زندگی انسان است. به همین دلیل سرشار از معنا، واقعیت‌های کالبدی و تجربه‌های انسانی بوده و رابطه عاطفی عمیقی با انسان برقرار می‌کند (Relph, 2007, 120). مکان، مفهومی بیش از موقعیت یا خاستگاه دارد. مکان‌ها با معنی و احساسات بشری آمیخته‌اند و همین مفهوم، تفاوت میان مکان و فضا^{۱۲} را مشخص می‌کند. به تعبیر دیگر، مکان ترکیبی است از خاطره، تجارب حسی و روایت‌ها، اما فضا یک موقعیت جغرافیایی است که می‌توان آن را با مشخصات رقمی مانند طول و عرض جغرافیایی معرفی کرد (Hauge, 2005, 5). مکان، محل وقوع رخدادهاست، نوربرگ شولتز، به واژه "رخ دادن"^{۱۳} اشاره می‌کند که در زبان انگلیسی با واژه مکان آمیخته است. از نظر او، هویت بشر و هویت مکان لازم و ملزوم یکدیگرند. داشتن مکانی مشترک به معنای داشتن هویت مشترک است، یعنی متعلق به یک گروه بودن (شولتز، ۱۳۸۲، ۱۱۵). شناخت یک مکان، پدیده‌ای اجتماعی است. مکان‌ها، با توجه به آنچه دیگران درباره آنها می‌گویند، معرفی می‌شوند و هر فرد با توجه به ویژگی‌های اجتماعی مانند طبقه اجتماعی، سن، جنس، قومیت، ملیت، تخصص و مانند آن، اطلاعات دریافت شده خود را پالایش کرده و تصویری از مکان ایجاد می‌کند. به بیان دیگر، اگرچه حس مکان ممکن است شخصی باشد، اما نتیجه دریافت عمومی جامعه است (Hauge, 2005, 6). مکان به عنوان ظرفی که دربرگیرنده وقایع و حوادث است، می‌تواند به حفظ خاطرات کمک کند. یک خاطره واضح و روشن، مستقیماً به یک مکان مشخص مربوط می‌شود. به عبارت دیگر، خاطره، مکان محور است یا حداقل به پشتوانه مکانی نیاز دارد.

۴-۱ خاطره و فضای شهری

ماهیت اجتماعی خاطره، ارتباط آن را با فضاهای عمومی شهر، آشکار می‌کند. شکل‌گیری خاطرات، در قلمرو سکونتگاه جمعی، یعنی شهر و محلات آن، امکان‌پذیر است. لذا همانطور که خاطرات جمعی ماهیت اجتماعی دارند، بستر شکل‌گیری آنها نیز باید محل تعامل اجتماعی (یعنی شهر) باشد. از سوی دیگر، خاطرات جمعی معمولاً از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شوند. در این صورت، سابقه سکونت در شهر، عامل تقویت خاطرات جمعی است. ساکنان قدیمی شهر، خاطرات سکونتگاه خود را به یاد آورده و نقل می‌کنند، اما مهاجران و تازه‌واردان، خاطرات سکونتگاه قبلی خود را برای نسل جدید نقل کرده و از گذشته شهر خاطره‌ای ندارند. به همین دلیل، شهرهای جدید یا شهرهایی که جمعیت مهاجر آنها نسبت به ساکنان قدیمی غلبه دارند، خاطرات جمعی ضعیف‌تر و کم‌رنگ‌تری دارند و نسل جدید، صرفاً تجربیات خود را به یاد می‌آورد. این یادآوری از طریق نقل شفاهی

۱- مبانی نظری

۱-۱ تعریف خاطره

واژه خاطره در لغت‌نامه دهخدا به صورت زیر تعریف شده است: "اموریکه بر شخص گذشته باشد و آثاری از آن در ذهن شخص مانده باشد، گذشته‌های آدمی. وقایع گذشته که شخص آن را دیده یا شنیده است. دیده‌های گذشته یا شنیده‌های گذشته" (دهخدا، ۱۳۳۹، ۶۴). لغت‌نامه آکسفورد، خاطره^۴ را به شکل زیر تعریف کرده است: "قدرت انباشت اطلاعات در ذهن خودآگاه و توانایی به یاد آوردن آنها به صورت ارادی؛ ذخیره تجارب گذشته برای کاربرد در آینده" (1994, 530, Oxford). در هر دو تعریف، به وجود وقایع یا تجارب اشاره شده است. یعنی شکل‌گیری خاطره مستلزم حدوث یک واقعه^۵ یا کسب یک تجربه است. به تعبیر دیگر، "ابتدا واقعه و حادثه رخ می‌دهد و سبب می‌گردد تا خاطره شکل گیرد. خاطره هیچگاه بی واقعه در خیال نقش نمی‌بندد و آن زمان که واقعه یا حادثه پایان می‌پذیرد و روزها از آن می‌گذرد، آن چه در ذهن باقی می‌ماند، فضایی است که واقعه یا حادثه در آن رخ داده است... خاطره‌ها، مرجع انسان در تفکر به زندگی خویش هستند. زندگی انسان در محدوده‌ای مطرح می‌گردد که خاطره‌ها در آن شکل گرفته باشند و خاطره، بدون واقعه معنی ندارد" (حبیبی، ۱۳۷۸، ۲۱-۱۶). خاطره‌ها به هستی ما معنی داده و ابعاد زمانی و فضایی زندگی ما را جهت‌دار می‌کنند (Siew-Wai Lim, 2000, 270-277). هر اندازه تعداد افراد درگیر در واقعه بیشتر باشد، اهمیت آن افزایش می‌یابد. اشیاء و فضاهای بجا مانده از واقعه نیز دارای ارزش خواهند بود. گاه، از یک خاطره فقط اسامی و نام‌ها باقی می‌مانند. بسیاری از فضاهای شهری امروز، نام‌هایی دارند که یادآور خاطرات گذشته تاریخی آنهاست. بدین ترتیب، فرآیند شکل‌گیری خاطره به صورت زیر است:

واقعه ← خاطره ← اشیاء، مکان‌ها، نام‌ها (یادآوری/تداعی خاطره)

۱-۲ خاطره جمعی

خاطره ممکن است جمعی یا فردی باشد. هرچه تعداد افرادی که قادر به یادآوری خاطره هستند، افزایش یابد، خاطره از قلمرو فردی خارج شده و به حوزه جمعی وارد می‌شود. واژه خاطره جمعی^۶ که برای اولین بار توسط موریس هالیواکس^۷ در سال ۱۹۲۵ در کتاب "چارچوب اجتماعی خاطره"^۸ بکار رفته است، به معنی خاطراتی است که گروهی از انسان‌ها در آن سهیم بوده، آن را به دیگران انتقال داده و در شکل‌گیری آن دخالت دارند^۹. او در این مطالعه بر ماهیت اجتماعی خاطره تأکید دارد و دلایل اجتماعی بودن خاطره را به شرح زیر اعلام می‌کند: اول، خاطره دارای محتوای اجتماعی است زیرا اغلب خاطرات یک فرد، در حضور دیگران و در محل زندگی جمعی شکل گرفته‌اند. دوم، برای بیاد آوردن و گرمی داشتن خاطرات از نقاط مرجع زمانی و مکانی استفاده می‌شود که جنبه اجتماعی دارند. مانند روزهای سال و مراسم و سنت‌های مربوط به آن. سوم، انسان‌ها خاطرات را در کنار هم و با هم بیاد می‌آورند (Paez & others, 1997, 152). به همین دلیل، خاطره جمعی را خاطره اجتماعی^{۱۰} نیز می‌نامند. خاطرات اجتماعی

جدول ۱- سنجش پتانسیل شکل‌گیری، ثبت و انتقال خاطرات جمعی در شهر.

معیار اصلی	معیار فرعی	
	ساختار اجتماعی و سیاسی شهر	ساختار فضایی و کالبدی شهر
امکان شکل‌گیری رویدادها و تعاملات اجتماعی	امنیت اجتماعی و محیطی، تنوع قومی، طبقات اجتماعی، مهم‌ترین وقایع تاریخی شهر، برگزاری مراسم و آیین‌های ملی، مذهبی و باستانی	انواع فضاهای عمومی و پاتوق‌ها در مقیاس شهر و محله‌ها
امکان ثبت و انتقال خاطره و تاریخ شهر	ثبات و تداوم سکونت در شهر (مهاجرت و جابجایی جمعیت در حوزه‌های درون‌شهری و برون‌شهری)، تعلق به مکان، جایگاه شهر در ادبیات و سینما	بناهای تاریخی و محلات شهر، یادمان‌های شهری، نام‌ها و اسامی

(مأخذ: نگارنده)

۱-۵-۲ امکان ثبت و انتقال خاطره و تاریخ شهر

همزمان با نیاز به وجود بستر کالبدی و اجتماعی مناسب برای تعامل اجتماعی و رویدادهای جمعی، لازم است شرایط مناسب برای ثبت خاطرات و انتقال آنها به نسل‌های بعدی وجود داشته باشد. در غیر اینصورت، خاطرات شهر به سرعت فراموش خواهند شد. ثبت و انتقال خاطرات نیز از دو جنبه اجتماعی-سیاسی و فضایی-کالبدی امکان‌پذیر است. عواملی مانند ثبات و تداوم سکونت، تعلق و وابستگی به مکان، جایگاه شهر در ادبیات و سینما، معرف زمینه اجتماعی-سیاسی حفظ و ثبت خاطرات شهر هستند و حفظ بناهای تاریخی (تبلور رویدادهای شهری)، احداث بناهای یادبود، حفظ اسامی محلات و مکان‌های مختلف شهری، مهم‌ترین شیوه‌های کالبدی-فضایی تقویت خاطره شهر هستند. جدول ۱ معیارهای اصلی و فرعی سنجش پتانسیل شکل‌گیری و حفظ خاطرات جمعی در شهر را معرفی می‌کند (جدول ۱).

۲- آیا تهران یک شهر بی‌خاطره است؟

پاک‌کردن و از میان بردن آثار گذشتگان یکی از سنت‌های حکمرانان ایرانی بوده است. بطوری که برخی صاحب‌نظران، ایران را یک جامعه کوتاه مدت می‌دانند. جامعه‌ای که عدم استمرار و پیوستگی از ویژگی‌های اساسی آن بوده و تاریخ آن به صورت رشته‌ای از دوره‌های کوتاه مدت پیوند خورده به هم درآمده است (کاتوزیان، ۱۳۸۰، ۳۴). یکی از علل این بی‌ثباتی غلبه حکومت‌های قبیله‌ای است. حکومت‌هایی که متکی بر نیروی نظامی بوده و قدرت آنها به ابتکارات فردی رئیس قبیله بستگی داشته است (زیباکلام، ۱۳۸۲، ۹۴). پس از افول نیروی نظامی و ضعف جسمی یا روحی رئیس قبیله، طایفه قدرتمندتری جای آن را می‌گرفته و یکی از اولین اقدامات طایفه تازه به قدرت رسیده از میان بردن تمام آثار حکومت قبلی است. بدین ترتیب، فضاهای حکومتی و عمومی شهر که معمولاً بدست صاحبان قدرت احداث می‌شده‌اند، به سادگی تخریب می‌شدند. از سوی دیگر، فقدان طبقات اجتماعی ثابت و عدم انباشت دارایی و ثروت در دست یک طبقه (کاتوزیان، ۱۳۸۰، ۳۴) باعث می‌شد که خانواده‌های بزرگ شهر نیز قادر به حفظ و مرمت سکونتگاه خود نباشند. تهران یکی از معدود پایتخت‌های ایران است که طی سه رژیم حکومتی ثابت باقی مانده است. هرچند تهران نیز شاهد تخریب آثار بازممانده از یک دوره توسط حاکمان دوره بعد بوده است (تکیه دولت، محله سنگلج و بسیاری بناها و بخش‌های دیگر) اما به دلیل حفظ مرکزیت سیاسی-اقتصادی خود، همچنان یادها و خاطرات زیادی در دل دارد. با این حال، بسیاری از پژوهشگران و تهران‌شناسان، تهران

خاطرات یا حفظ آثار کالبدی آنها امکان‌پذیر است. یادبودهای شهری^{۱۴} (یادمان‌ها، سبک معماری بناها، دیوار نوشته‌ها، اسامی مکان‌ها) در این رابطه نقش مهمی دارند. برخی از این یادبودها توسط صاحبان قدرت ایجاد می‌شوند، مانند احداث بناهای یادمان، نامگذاری خیابان‌ها و مانند آن، و برخی دیگر، ویژگی‌های طبیعی هستند (Lewicka, 2008, 1-23).

تغییر و تحولات کالبدی شهر، بستر شکل‌گیری خاطرات را محو می‌کند. در این فرآیند، مناظر آشنا به سرعت تغییر کرده یا تخریب می‌شوند. نسل جوانی که در چنین شهرهایی زندگی می‌کنند، نمی‌توانند خاطرات جمعی را از طریق محیط اطراف خود درک کنند. این مسئله در شهرهای کشورهای آسیایی بشدت رواج دارد. نسل جدید قادر نیستند در خاطرات دوره کودکی و نوجوانی والدین خود سهیم شوند زیرا مکان بازی و زندگی آنها دیگر وجود ندارد (Siew-Wai Lim, 2000, 270-277).

۱-۵-۳ معیارهای سنجش امکان شکل‌گیری، ثبت و انتقال خاطرات جمعی در شهر

تاکنون مفاهیم کلیدی مربوط به تعریف و رابطه شهر و خاطرات جمعی به طور خلاصه معرفی شد. از آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت شهری دارای هویت مطلوب تلقی می‌شود، که بستر لازم برای شکل‌گیری، حفظ و یادآوری خاطرات جمعی را فراهم می‌کند. چنین شهری باید دارای زمینه کالبدی و اجتماعی مناسب برای شکل‌گیری رویدادهای جمعی بوده، و ساکنان و حاکمان آن، علاقمند به ثبت و یادآوری آن خاطرات باشند. با این تعبیر، می‌توان معیارهای زیر را برای سنجش پتانسیل شکل‌گیری و حفظ خاطرات جمعی در شهر برشمرد:

۱-۵-۴ امکان شکل‌گیری رویدادها و تعاملات اجتماعی

همانطور که اشاره شد، خاطره، پس از پیدایش واقعه، در ذهن ساکنان شکل می‌گیرد. شهری که بستر مناسب برای وقوع رویداد و تعامل اجتماعی باشد، پتانسیل بیشتری برای انباشت لایه‌های مختلف خاطرات جمعی خواهد داشت. این بستر، هم از جنبه اجتماعی و سیاسی و هم از جنبه کالبدی و فضایی باید شرایط لازم را دارا باشد. عواملی مانند امنیت اجتماعی، تنوع قومی، سوابق تاریخی، مراسم و جشن‌ها، معرف پتانسیل‌های اجتماعی-سیاسی شهر هستند، و وجود فضاهای عمومی مناسب و فعال، پاتوق‌ها و مراکز محلات، پتانسیل کالبدی-فضایی شکل‌گیری رویدادهای جمعی را نشان می‌دهند.

ساختار اجتماعی شهر در شرایطی می‌تواند حضور مردم را تقویت کند که مبنای شکل‌گیری مراسم سنتی خاص و گردهم‌آیی‌های گروهی شود. همچنین، وجود تضادها و نابرابری‌های قومی و مذهبی می‌تواند باعث تضعیف و محدود شدن حضور مردم در فضاهای عمومی شده و حضور آنها را به پاتوق‌های خاص محدود کند.

ب- امنیت اجتماعی و محیطی

آیا امنیت اجتماعی و محیطی لازم برای حضور مردم در فضاهای عمومی شهر وجود دارد؟

مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که شهر تهران به دلیل وجود نابرابری‌های شدید، از نظر اجتماعی ناپایدار است. از آنجا که نابرابری منجر به رقابت و تعارض و تداوم تعارض‌های اجتماعی به نابهنجاری‌های اجتماعی، خشونت و ناآرامی‌های شهری منجر می‌گردد، می‌توان نتیجه گرفت که تهران از نظر امنیت اجتماعی، شهری ناپایدار محسوب می‌شود (رهنمایی و پورموسوی، ۱۳۸۵، ۱۹۳-۱۷۷). وجود تهدیدهای محیطی مانند زلزله، آلودگی هوا، شلوغی و ازدحام، نیز باعث می‌شود که حضور در فضاهای عمومی با احساس امنیت همراه نباشد. مطالعات انجام شده در تهران، نشان می‌دهد که با توجه به ناپایداری، تراکم و فرسودگی بافت شهری در نواحی مرکزی و جنوبی شهر تهران، امکان آسیب‌پذیری در برابر زلزله در این مناطق بیشتر است (زنگی‌آبادی و تبریزی، ۱۳۸۵، ۱۳۰-۱۱۵).

احساس امنیت، یکی از ملزومات حضور آزادانه مردم در فضاهای عمومی است. هر نوع حس تهدید امنیت، هرچند دلایل ذهنی داشته باشد، موجب عدم حضور فعال مردم در فضاهای شهری خواهد شد. مطالعه‌ای که درباره نمادها و نشانه‌های امنیت از نظر نوجوانان تهرانی انجام گرفته نشان می‌دهد که از نظر نوجوانان، فضاهای عمومی و باز شهر، در مقایسه با حریم خصوصی خانه، چندان امن محسوب نمی‌شود (درانی، ۱۳۸۰، ۳۹-۳۴). مطالعه دیگری که در مورد تصورات ذهنی نوجوانان (۱۴ تا ۱۷ ساله) تهرانی از فضاهای عمومی انجام شده، نشان می‌دهد که از نظر آنها، فضاهای عمومی بیشتر بار منفی دارد و وحشت‌آور، ناامن، تأثیرآور، خفه، بی‌روح و بی‌رنگ است (افشین‌نوید، ۱۳۸۴، ۶۵-۶۰). مطالعه دیگری که در زمینه رابطه جرم، خشونت و احساس امنیت در فضاهای عمومی شهر تهران انجام شده نشان می‌دهد که مردم تهران در بعضی از نواحی مرکزی و فعال شهر مانند پارک دانشجو، میدان حسن‌آباد، میدان توپخانه، میدان بهارستان و میدان مولوی و خیابان‌های فردوسی، لاله‌زار، انقلاب و ناصرخسرو، احساس امنیت نکرده و تردد پیاده را فاقد امنیت لازم می‌دانند (مدیری، ۱۳۸۵، ۲۸-۱۱). شمال و جنوب شهر تهران از نظر میزان برخورداری از امنیت اجتماعی، شرایط متفاوتی دارند. مطالعه‌ای که در این زمینه انجام گرفته نشان می‌دهد که به دلیل غلبه روابط عاطفی بیشتر در نواحی جنوب شهر، امنیت عاطفی بیشتری وجود دارد. با اینحال، شاخص کلی امنیت اجتماعی در منطقه شمال، بیشتر از جنوب می‌باشد (ساروخانی و نویدینیا، ۱۳۸۵، ۱۰۶-۸۷).

را شهری بی‌خاطره می‌مانند:

"مسئله گذشته‌گرایی نیست. مسئله این است که یک شهر چگونه خود را می‌خورد. خود را می‌جود و چهره جویده‌اش دیگر آشنا نیست. نام‌ها عوض می‌شوند بی‌آنکه نام‌های قبلی را در خود داشته باشند. مطمئن نیستم به همان خیابانی می‌روم که دیروز رفته‌ام. و این بازی بی‌ملاحظه با حافظه، با همه موجودیت‌های انسانی، در واقع هجوم به روان بی‌دفاع شهری است که ناگزیر است تاریخ را با خود داشته‌باشد" (اصلائی، ۱۳۷۰، ۳۵).

"تو در شهر به این بزرگی حتی یک خشت هم نمی‌توانی پیدا کنی که نشان گذشته را داشته‌باشد" (ستاری، ۱۳۸۵، ۱۹۷).

"تهران بی‌گذشته نیست، اما حکومت‌های پی‌در پی ایران که در آن استقرار یافته‌اند، مانند ساکنان آن، از روی نادانی، به دلایل سیاسی یا مالی در امحای شواهد بصری پیشینیان چنان سرسختی ورزیده‌اند که شهر بر اثر آن از هر خاطره‌ای بری شده است. اکنون دیگر شهر شبیه همان انسان‌های ریشه‌کن شده بی‌خاطره‌ای شده که در آن سکونت دارند" (عدل، ۱۳۷۵، ۱۰).

بی‌خاطره بودن (یا حتی بی‌هویت بودن) شهر تهران، فرضیه‌ای است که تاکنون به روش علمی مورد ارزیابی قرار نگرفته و جایگاه علمی و قابل اثبات بودن آن، جای بحث دارد. در ادامه مقاله با توجه به معیارهای تدوین شده، امکان خاطره‌انگیز بودن شهر تهران، از زوایای مختلف، و با هدف پاسخ به سؤالات مطرح شده در آغاز هر مبحث، بررسی می‌شود.

۲-۱ امکان شکل‌گیری رویدادها و تعاملات اجتماعی

۲-۱-۱ ساختار اجتماعی و سیاسی تهران

الف- تنوع قومی و طبقات اجتماعی

آیا ساختار اجتماعی (تنوع قومی، طبقات اجتماعی)، حضور مردم در فضاهای عمومی شهر را تقویت می‌کند؟

رشد و دگرگونی سریع تهران منجر به تبدیل آن به یک کلانشهر شده‌است و به همین دلیل، این شهر دارای ساختار سیاسی و اجتماعی پیچیده و خاص خود است. هر چند در این شهر، به عکس سایر کلانشهرها، محدوده‌های بسته قومی-فرهنگی وجود ندارد، اما به دلیل مهاجرپذیر بودن، اهالی تهران از نظر قومی و مذهبی متنوع هستند (حبیبی و هورکاد، ۱۳۸۴، ۱۱۲). اقلیت‌های مذهبی، هرچند بطور مجزا زندگی نمی‌کنند، اما در برخی نواحی شهر دارای تجمع بیشتری هستند. مدنی‌پور، مهاجرت، تفاوت و قطب‌بندی اجتماعی را از مهم‌ترین ویژگی‌های اجتماعی تهران می‌داند (مدنی‌پور، ۱۳۸۱، ۱۶۳). منظور از قطب‌بندی، تفاوت قابل توجه میان شمال و جنوب شهر است. جنوب شهر دارای ساختاری سنتی و مذهبی است، و شمال شهر ساختاری مدرن و متفاوت دارد. این تفاوت در روحیه محلات شهر به وضوح مشاهده می‌شود، بدین ترتیب که در محورهای شرقی-غربی، تنوع و تفاوت کمتری وجود دارد، اما در محورهای شمالی-جنوبی، تفاوت آشکاری میان محلات شهر مشاهده می‌شود (فلامکی، ۱۳۶۹، ۷-۱۴).

انقلابی است و فضاهای شهری آن (به ویژه در نواحی مرکزی و جنوبی) یادآور ناآرامی‌های سیاسی، تظاهرات و اعتراضات جمعی ساکنان هستند.

د- برگزاری مراسم و آیین‌های ملی، مذهبی و باستانی

- آیا مراسم و آیین‌های برگزار شده در شهر، زمینه حضور مردم در فضای عمومی را فراهم می‌کنند؟

مهم‌ترین مراسمی که در تهران برگزار می‌شوند، شامل مراسم مذهبی، باستانی و ملی هستند. از مراسم مذهبی می‌توان به عزاداری ایام محرم، عیدهای فطر، قربان و نیمه شعبان، مراسم شب‌های احیاء در ماه مبارک رمضان اشاره کرد. عزاداری ایام محرم به دلیل برگزاری در فضاهای عمومی، از نظر شکل‌دهی به خاطرات جمعی، مهم‌ترین مراسم مذهبی محسوب می‌شود. نظر سنجی که در سال ۱۳۸۵ از حدود هزار نفر از مردم تهران انجام شده، نشان می‌دهد که عزاداری ایام محرم عمدتاً به صورت جمعی و در فضاهای عمومی انجام می‌شود بدین ترتیب که ۳۷٪ از پاسخگویان در هیئات و تکایا، ۲۰٪ در مساجد و ۱۱٪ در جلسات سخنرانی ماه محرم شرکت می‌کنند^{۱۵}. در سال‌های اخیر، نحوه حضور و شیوه برگزاری این مراسم تغییر یافته و حضور آزادانه زنان و دختران بیش از سابق مشاهده می‌شود (خاتم، ۱۳۸۴، ۱۵-۱۰).

آیین‌های باستانی ایرانیان سابقه چند هزار ساله دارد. مهم‌ترین مراسمی که در تهران برگزار می‌شود می‌توان به چهارشنبه‌سوری، شب یلدا، عید نوروز و سیزده‌بدر اشاره کرد. مراسم چهارشنبه‌سوری (هرچند در سال‌های اخیر از شکل سنتی خود خارج شده است) معمولاً در فضاهای باز شهر انجام می‌شود و در اذهان ساکنان شهر، تأثیرگذار است. با این حال بر اساس نظرسنجی انجام شده در تهران، به دلیل مسائلی مانند سروصدای بیش از حد، حوادث و آتش‌سوزی، نداشتن امنیت جانی، از میان حدود هزار نفر پاسخگوی تهرانی، ۶۰٪ اظهار داشته‌اند که این مراسم را برگزار نمی‌کنند^{۱۶}. دیگر مراسم ملی مانند نوروز یا شب یلدا، معمولاً در خانه و با حضور اعضای خانواده انجام می‌شود. اما آمادگی برای استقبال از نوروز با مراسم دیگری مانند خرید عید همراه است که در فضاهای عمومی شهر انجام می‌شود.

یکی از مهم‌ترین خاطرات مراسم ملی در ذهن جوانان تهرانی، شادی مردم تهران پس از موفقیت تیم ملی فوتبال ایران در ورود به جام جهانی ۱۹۹۸ فرانسه و همچنین برتری این تیم در بازی با تیم آمریکا است. مطالعات انجام شده توسط سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۷۶ نشان می‌دهد که ۵۰٪ از جامعه آماری ۷۰۰ نفره، در جشن پیروزی در برابر تیم فوتبال آمریکا شرکت کرده‌اند (اقبالی، ۱۳۷۶). تأثیر روانی ناشی از این مراسم، به گونه‌ای است که طبق مطالعات انجام شده، نوجوانان تهرانی، واژه فوتبال را با کلماتی مانند رقص و

فضاهای عمومی تهران، کاملاً قطب‌بندی شده و از لحاظ میزان برخورداری از امنیت اجتماعی و محیطی، متفاوت هستند. نواحی مرکزی و جنوب تهران، که یادآور خاطرات تهران قدیم هستند، امروزه برای حضور مردم چندان مناسب نیستند و مسائل متعددی مانند ازدحام، جرم‌خیزی، آلودگی و خطر تخریب بناها در اثر زلزله، افراد حاضر در این فضاها را تهدید می‌کند.

ج- مهم‌ترین وقایع تاریخی شهر

- سابقه شکل‌گیری چه نوع رویدادهای تاریخی در شهر وجود دارد؟

تهران پایتخت دوپست ساله ایران است که در مقایسه با سایر شهرهای کشور، نسبتاً جوان به شمار می‌رود. با این حال، به عنوان مرکز کشور دارای جایگاه سیاسی و اجتماعی ویژه‌ای است و به همین دلیل، بستر مهم‌ترین حوادث دوقرن اخیر کشور بوده است. از مهم‌ترین آنها می‌توان به دو انقلاب (مشروطه و انقلاب اسلامی)، اشغال تهران در دوره جنگ بین‌الملل دوم، جنگ تحمیلی و حملات هوایی و پدیده‌های طبیعی مانند سیل تجریش (سال ۱۳۶۶) و مانند آن اشاره کرد. این دو انقلاب، باعث حضور گسترده مردم در فضاهای شهری شده و یادگارهایی از خود برجای گذاشته‌اند. میدان بهارستان، یکی از این فضاهاست که در خلال انقلاب مشروطیت اهمیت پیدا کرد و از آن جا که مجلس شورای ملی در ضلع شرقی آن واقع است، همواره مرکز تجمع و تظاهرات سیاسی مردم بوده است. از مهم‌ترین وقایعی که در این میدان اتفاق افتاد و واقعه به توپ بستن مجلس توسط محمدعلی شاه همچنین تظاهرات مردم علیه خلع دکتر محمد مصدق از نخست‌وزیری و عملیات کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲، قیام سی‌ام تیر، ۱۳۳۱ ترور حسنعلی منصور، رزم آرا و هژیر است (شهری، ۱۳۷۰).

خیابان انقلاب، یکی دیگر از فضاهای عمومی سرنوشت‌ساز در تاریخ کشور است به گونه‌ای که هر خیابان فرعی و کوچه و ساختمان و خانه و مغازه و تابلوی آن یادآور یکی از حوادث هفتاد سال گذشته است. تأسیس دانشگاه تهران در سال ۱۳۱۳، مهم‌ترین دلیل شکل‌گیری رویدادهای تاریخی در این محور بود. در زمان انقلاب اسلامی، استادان و دانشجویان سرشناس این دانشگاه، آشکارا به مبارزه علیه سیاست‌های دولت می‌پرداختند. همینان بودند که در سال ۵۷ دانشگاه تهران را به بزرگ‌ترین پایگاه مبارزه علیه رژیم بدل کردند. در واقع همین حوادث بود که موجب شد نام خیابان جلوی دانشگاه به خیابان "انقلاب" و نام میدان "۲۴ اسفند" به میدان "انقلاب" تغییر کند تا برای همیشه یادآور نقش بی‌بدیل این مکان در انقلاب ۵۷ باشد (انجمن ساربان، ۱۳۸۱).

مرکزیت سیاسی و اجتماعی شهر تهران، تأثیر قابل توجهی در رویدادهای تاریخی این شهر داشته است. تهران یک شهر

قدیم، جزو خیابان‌های تفریحی تهران محسوب می‌شده‌اند. در سال‌های اخیر، رشد و گسترش بی‌رویه تهران، موجب تخریب و نابودی بیلاق‌های شمال شهر و تبدیل آنها به مناطق مسکونی شده‌است. بدین ترتیب، امکان استفاده تهرانی‌ها از این فضاها، بتدریج کاهش می‌یابد.

هرچند فضاهای عمومی تهران، از تنوع و تعدد کافی برخوردار نیست، اما بستر مناسب برای شکل‌گیری انواع خاطرات جمعی را فراهم می‌کند. اقشار مختلف اجتماعی، فضاها و قلمروهای خاص خود را پیدا کرده و (با توجه به وسعت شهر تهران) دور از نظارت محله‌ای، از مزایای حضور در فضا، برخوردار می‌شوند.

ب- فضاهای عمومی در مقیاس محله‌ها

- آیا مراکز محلات و پاتوق‌های محله‌ای برای تقویت و ایجاد بستر کالبدی شکل‌گیری رویدادها وجود دارند؟

مراکز محلات قدیمی و سنتی تهران، وجه شرقی فضاهای شهری را به نمایش می‌گذارند که محل تعامل ساکنان قدیمی و اصیل شهر بوده‌اند. محله خانی‌آباد، زادگاه پهلوان تختی، یکی از این محلات است. این محله، که ساختاری شبیه سایر محلات تهران داشته‌است، دارای فضاهای عمومی فعالی بوده که محل تعامل و روابط اجتماعی ساکنان محسوب می‌شده‌اند. این فضاها شامل: باغ‌ها، میدان، مساجد، گرمابه‌ها، بازارچه، چایخانه و کبابی، زورخانه و زیارتگاه بوده‌اند که هر یک نقش ویژه‌ای در حیات اجتماعی محله داشته‌اند (لطفی و شعله، ۱۳۸۷، ۸۷-۶۸). محلات جدید شهر (مانند نارمک، کوی نصر، یوسف‌آباد، اکباتان، شهرک قدس و...) دارای ساختار فضایی متفاوتی هستند. در این محلات، فضاهای عمومی مانند پارک‌های محله‌ای، مراکز خرید محله‌ای، کافی‌شاپ یا کافی‌نت وجود دارند و بسته به شعاع سرویس‌دهی، محل حضور اهالی محله یا ساکنان سایر نواحی شهر هستند. مطالعات انجام شده در محله کوی نصر (گیشا) نشان می‌دهد که اقشار مختلف اجتماعی (جوانان، زنان و مردان بازنشسته) به دلایل متفاوت و در ساعات مختلف روز، در پاتوق‌های محله‌ای حضور می‌یابند (کاظمی، ۱۳۸۴، ۵۱-۴۴). در تهران امروز، حضور در فضاهای عمومی دور از کنترل محله‌ای، برای مردم (به ویژه جوانان) جذاب‌تر است. با این حال، پاتوق‌های محله‌ای نیز (به ویژه برای زنان و مردان سالمند) جذابیت‌های خاص خود را دارد. به دلیل همبستگی اجتماعی و عاطفی بیشتر در جنوب شهر، حضور مردم در پاتوق‌های محله‌ای بیشتر است.

۲-۲ امکان ثبت و انتقال خاطرات تهران

۲-۲-۱ ساختار اجتماعی و سیاسی تهران

الف- ثبات و تداوم سکونت در شهر و تعلق به مکان
- آیا تداوم سکونت در مکان، امکان‌پذیر است؟

آتش‌بازی همراه دانسته‌اند و از نظر آنها، بار شادی این تجمع یادآور جمع‌های شاد خصوصی مثل عروسی‌ها و مهمانی‌های خانوادگی بوده‌است (افشین‌نوید، ۱۳۸۴، ۶۵-۶۰). جشن‌های پیروزی انقلاب اسلامی، مراسم ملی مهمی هستند که به دلیل مرکزیت تهران، در این شهر اهمیت بیشتری دارند. همراه بودن این جشن‌ها با مراسم دیگری مانند جشنواره‌های هنری (که با استقبال گسترده نسل جوان همراه است) موجب اثربخشی و بیاد ماندن بیشتر آنها می‌شود.

آیین‌های ملی، مذهبی و باستانی، زمینه حضور فعال مردم به ویژه نسل جوان را فراهم می‌کند. با این حال، تغییر شکلی و مفهومی این مراسم در سال‌های اخیر، ممکن است پیامدهای اجتماعی نامطلوبی در پی داشته باشد و حضور برخی اقشار جامعه، بتدریج محدودتر شود.

۲-۱-۳ ساختار فضایی و کالبدی تهران

الف- فضاهای عمومی در مقیاس شهر

- آیا فضاهای عمومی شهری برای تقویت و ایجاد بستر کالبدی شکل‌گیری رویدادها وجود دارند؟

فضاهای عمومی شهر تهران، علاوه بر محل رویدادهای بزرگ سیاسی کشور، شاهد پیدایش الگوهای جدید زندگی شهری بوده‌اند. اولین فضاهای عمومی این شهر (خیابان‌های مدرن، پاتوق‌ها، سینما و تئاتر، رستوران، هتل و مانند آن) از نظر شکل و ساختار، ترکیبی از الگوی غربی و شرقی هستند و بسیاری از آنها توسط ارمانه بنیانگذاری شدند. خاطرات تهران قدیم، با حضور ارمانه همراه است: خیابان‌های استانبول و لاله‌زار، که خاطره‌انگیزترین خیابان‌های تهران قدیم هستند، پر از حال و هوای جدیدی است که حاصل فعالیت پاتوق‌های ارمانه است.

پس از رکود فضاهای عمومی شهر در سال‌های اولیه پس از پیروزی انقلاب (عمدتاً به دلیل جنگ و ناامنی ناشی از آن)، طی دهه ۱۳۷۰، فضاهای عمومی شهر مجدداً توسعه یافت. مهم‌ترین فضاهای عمومی تهران معاصر شامل مراکز خرید، بازارچه‌ها، کافی‌شاپ‌ها، ساندویچ‌فروشی‌ها، فرهنگسراها، پارک‌ها، کلوپ‌های ورزشی و کافی‌نت‌ها هستند که حضور نسل جوان در آنها کاملاً آشکار است. با توجه به تمایزات طبقاتی آشکار در شهر تهران، جوانان تهرانی حضور در فضاهای عمومی شهری را به حضور در پاتوق‌های محله‌ای ترجیح می‌دهند. بدین ترتیب، علاوه بر راهی از کنترل‌ها و وابستگی‌های محله‌ای، از مزایای حضور در فضاهای جذاب شهر استفاده می‌کنند (خاتم، ۱۳۸۴، ۱۵-۱۰).

ویژگی‌های طبیعی و محیطی تهران نیز، باعث شکل‌گیری فضاهای تفریحی و تفرجگاه‌های طبیعی شده‌است. بیلاقات شمال تهران از گذشته دور، محل گردش و تفریح تهرانی‌ها بوده‌اند. تأثیر محیط طبیعی تهران را می‌توان در سرسبزی خیابان‌های قدیمی شهر (ولی‌عصر، فلسطین، دربند) مشاهده کرد که از

تهران، روستای کوچکی بود که توسط پادشاهان قاجار به شهر تبدیل شد. هویت اجتماعی شهر تهران، از همان آغاز با مهاجرت همراه بوده است. جلال ستاری به نقل از روزنامه شفق می نویسد: "بعضی ها خیال کرده و می کنند که تهران از آن تهرانی هاست! آن چه در حقیقت متعلق به تهرانی هاست، یک روستای کوچک عهد آقامحمدخان قاجار است. تهران را به عنوان یک شهر، مهاجران ساخته اند..." (ستاری، ۱۳۸۵، ۸۶). مطالعه ای که توسط مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ای هم شهری انجام شده و در آن از حدود هزار نفر از ساکنان تهران به طور تصادفی پرسش شده است، نشان می دهد که در حالی که حدود ۷۰٪ از این گروه بین ۱۰ تا ۴۰ سال در تهران سابقه سکونت دارند، حدود ۶۰٪ از آنها خود را تهرانی می دانند.^{۱۷} ترکیب سنی گروه نشان می دهد که سابقه سکونت تعداد قابل توجهی از آنها، کمتر از سن آنهاست و بدین ترتیب می توان نتیجه گرفت که متولدین سایر شهرهای کشور، پس از سکونت در تهران، خود را متعلق به این شهر می دانند. البته این تعلق بیشتر نشانه وضعیت دفاعی است تا وابستگی به مکان. مدنی پور، تهرانی بودن را همانند سلاحی توصیف می کند که مهاجران به تهران در جستجوی دست یافتن به آن هستند و به همین دلیل سعی دارند با لهجه تهرانی صحبت کنند زیرا شهرستانی بودن سبب تبعیض و محرومیت است (مدنی پور، ۱۳۸۱، ۱۵۹). علاوه بر مهاجرت از سایر شهرها، جابجایی های درون شهری در تهران بسیار متداول است. همزمان با جابجایی جمعیت در داخل مناطق ۲۲ گانه تهران، مهاجرت از نواحی مرکزی به حومه های پایتخت نیز اهمیت قابل توجهی دارد (حبیبی و هورکاد، ۱۳۸۴، ۱۱۳). این جابجایی دائمی، که معمولاً به دلیل اجاره نشینی یا جستجوی امکانات بهتر شهری انجام می شود، باعث کاهش تعلق خاطر و عدم امکان شکل گیری روابط اجتماعی در محلات شهر تهران می شود.

تهران، مدل کوچکی از کشور ایران، و سکونتگاه اقوام مختلف ایرانی است. این اقوام، خاطرات سکونتگاه های اولیه خود را برای نسل بعد نقل می کنند. نسل جدید که در تهران متولد شده است، از خاطرات تهران قدیم چیزی نمی داند، اما تهران امروز را خوب می شناسد. بنابراین نمی توان انتظار داشت که لایه های زمانی خاطرات جمعی در تهران شکل بگیرد، تهران، شهر امروز است و عده اندکی از دیروز آن خبر دارند.

ب- جایگاه شهر در ادبیات و سینما

- آیا ادبیات و سینما، امکان تقویت و ثبت خاطرات جمعی شهر را فراهم می کنند؟

ادبیات و سینما ابزارهای مهم ارتباطی امروز هستند. با استفاده از آنها می توان شخصیت هایی را بوجود آورد که مانند قهرمان های واقعی، سال های سال زندگی کرده و الگوی دیگران بشمار می روند. شهرهایی مانند پاریس و لندن، هریک به نوعی

در ادبیات کشور خود مطرح شده اند، پاریس، در آثار ویکتور هوگو، بالزاک و امیل زولا، و لندن در آثار چارلز دیکنز. آیا تهران نیز در ادبیات معاصر ایران جایگاهی داشته است. جلال ستاری در پاسخ به این پرسش می نویسد: "تهران شهری اسطوره ای نیست، اما اسطوره ای که در فرهنگ مان پیگیر و قوی بنیاد است، چون سایه همه جا تهران را دنبال می کند... اگر هم بعضی جاها و محلاتش به مرور صورتی اسطوره ای یافته اند (کافه نادری، محله سنگلج، استانبول، لاله زار...)... این امکان، در رمان ایرانی صورتی اسطوره گون نیافته اند... تهران اسطوره ای ادبی یا اخلاقی دارد، اما این اسطوره در بدنه و پیکر شهر زمانی دراز مأوا نمی گزیند... بلکه در رمان از شهر به شخص نقل می کند و "گوشتمند" می شود... حاصل کلام اینکه تهران اگر کلاً شهری اسطوره ای نیست، اما با اسطوره ای آشنا جوش و پیوند خورده است و آن اسطوره ثنویت و دوبینی و پیکار بی امان و همیشگی میان نیکی و بدی است..." (ستاری، ۱۳۸۵، ۲۴۹-۲۴۵). به تعبیر دیگر، تهران در رمان معاصر ایران، جایگاه خاص خود را داشته و دارد، اما این جایگاه - به عکس پاریس یا لندن - حاصل ویژگی های کالبدی و حال و هوای خاص آن نیست، بلکه نتیجه تعامل و رودررویی ساکنان گوناگون این شهر است و نمی توان مکان های خاصی - مانند کافه ها، خیابان ها و محلات پاریس - را دارای ویژگی های اسطوره ای و زمینه ساز وقایع و خاطرات شهری دانست.

مهم ترین حضور تهران قدیم در سینما را می توان در آثار زنده یاد، علی حاتمی جستجو کرد. او که خود متولد یکی از محلات جنوب شهر تهران است^{۱۸}، در آثار خود، تعلق ویژه ای به فرهنگ و معماری ایران نشان می دهد. حاتمی در اثر جاودانه هزارستان، تهران دوره ۱۳۱۵ تا ۱۳۲۰ را بطور کامل معرفی کرده است. از مکان های سریال هزارستان (که در شهرک سینمایی فیلمبرداری شده) می توان به میدان توپخانه، ساختمان شهرداری، لاله زار، اکباتان، جواهر فروشی قازاریان، ساختمان شاه آباد، چاپخانه مظفر و کافه پارس تهران قدیم اشاره کرد. این مکان ها، بستر وقوع رویدادهای مختلف مجموعه هزارستان هستند و از نظر حاتمی، شاخص ترین مکان های تهران قدیم بشمار می رفته اند.^{۱۹}

ویژگی های اجتماعی، نابرابری ها و تضادهای شهر تهران، که موضوع بسیاری از فیلم ها و رمان های معاصر است، نشان می دهد که تهران امروز، بیشتر از نظر اجتماعی و محیطی برای سینماگران و نویسندگان جذابیت دارد تا از لحاظ خصوصیات کالبدی.

۲-۲-۲ ساختار فضایی و کالبدی تهران

الف- حفظ بناهای تاریخی و محلات شهر

- آیا فضاهای خاطره انگیز شهر حفظ می شوند؟

اگرچه با هدف نمادسازی احداث شده، اما تا زمانی که با حیات اجتماعی ساکنان شهر آمیخته نشود، نمی‌تواند ارزش یک نماد واقعی را بدست آورد. از دیگر یادبودهای شهر تهران می‌توان به مجسمه‌ها، مقبره‌ها و دیوارنوشته‌ها (نقاشی دیواری یا شعرانویسی) اشاره کرد. نامگذاری بسیاری از خیابان‌های اصلی و فرعی شهر تهران با اسامی شهدای جنگ تحمیلی، هرچند نام‌های گذشته را بتدریج از حافظه ساکنان پاک می‌کند، اما یادآور خاطرات جوانانی است که در راه حفظ دین و کشور خود، کشته شدند.

تهران به دلیل مرکزیت سیاسی و اجتماعی خود، بناهای یادبود متعددی دارد که عمدتاً با اهداف سیاسی و توسط حاکمان شهر احداث می‌شوند. جاودانگی آنها در اذهان ساکنان، مستلزم پیوندشان با خاطرات مردمی است.

ج- حفظ نام‌ها و اسامی

- آیا نام‌های قدیمی معابر و محلات شهر حفظ می‌شوند؟ نام‌ها، یادآور خاطرات طبیعی و انسانی مکان‌ها هستند. نام‌گذاری هر مکان، یکی از اولین اقدامات در جهت هویت‌بخشی و متمایز نمودن آن است. تهران امروز، محدوده وسیعی را در بر می‌گیرد که آبادی‌ها و بیابانات بطور پراکنده در آن وجود داشته‌اند. نام این مکان‌ها (لاله‌زار، بهارستان، شمیران، دروس، سبزه‌میدان، زعفرانیه...)، که نشانه سرسبزی و طراوت این منطقه است، همچنان در خاطر تهرانی‌ها باقی مانده است (سپانلو، ۱۳۷۱، ۱۷۷). بتدریج و با سیاسی شدن شهر، اسامی وقایع تاریخی و افراد تاریخ‌ساز جایگزین نام‌های کهن شدند. نامگذاری سیاسی تهران در دوران پهلوی آغاز می‌شود. در سال‌های اول پیروزی انقلاب، تهرانی‌ها شهر خود را تصرف کرده و نامگذاری می‌کنند. این نام‌ها شامل وقایع تاریخی و افراد تاریخ‌ساز بودند: "مردم تهران به پاس خون‌هایی که در حوادث اخیر در میدان ژاله به زمین ریخته شد نام میدان را به میدان شهدا تغییر دادند. مردم تهران راه‌پیمایی بزرگی برپا کردند و با نظم و ترتیب به سمت میدان شهیدان حرکت نمودند، جمعیت شرکت‌کننده در این تظاهرات متجاوز از یک میلیون نفر بود. در همین اجتماع نام میدان شهیدان به میدان آزادی تبدیل شد" (عاقلی، ۱۳۷۰، ۲۵۹). از سال ۱۳۶۱ به بعد، مجدداً نامگذاری دولتی آغاز شد. و ارتباط نام‌ها و مکان‌ها، شکل قراردادی گرفت. با این حال، بسیاری از تهرانی‌ها به نام‌های قبلی مکان‌ها پایبند بوده و نام‌های جدید را به سادگی نمی‌پذیرند (پاپلی‌یزدی، ۱۳۷۵، ۴۱۱-۳۹۷).

در چند دهه اخیر، نام مکان‌ها و معابر تهران نیز، از جایگاه سیاسی این شهر، تأثیر پذیرفته است، اما خاطرات ساکنان شهر با نام‌های قدیمی پیوند خورده است. حتی جوانان تهرانی نیز از نام‌های آشنای قدیم استفاده می‌کنند.

تهران طی دو قرن از دهکده‌ای کوچک به یکی از بزرگ‌ترین کلانشهرهای جهان تبدیل شده است. همین مسئله برای پی بردن به شدت و سرعت تغییرات در تهران کافی است. پاسخگویی به نیاز جمعیت رو به افزایش تهران مستلزم اتخاذ سیاست‌ها و تمهیداتی است که منجر به ایجاد تغییرات گسترده کالبدی می‌شود. در نتیجه، فضای شهری دائماً در حال تغییر است و هر روز چشم‌اندازهای جدیدی در شهر بوجود می‌آید که حاصل محو و نابودی فضاهای قدیمی است. علاوه بر تغییر دائمی شهر، تخریب و پاکسازی محلات تهران، دیگر عامل مؤثر در تغییر بخش‌های وسیع تهران بوده است. اینگونه اقدامات در دوره پهلوی اول با خیابان‌کشی‌های جدید و تخریب محله سنگلج آغاز شد (حبیبی، ۱۳۷۵، ۱۶۱) و با احداث محور نواب در دوره پس از انقلاب ادامه یافت (بحرینی و امین‌زاده، ۱۳۸۵، ۲۶-۱۳). اکنون نیز در طرح‌های نوسازی بافت‌های فرسوده شهر تهران، همین سیاست دنبال می‌شود. این اقدامات باعث تغییر شکل اساسی بخش‌های مختلف شهر شده و حاصل آن، پاک شدن بخشی از زندگی و خاطرات شهری است. گیسو قائم، اثر طرح نواب در از بین بردن خاطرات دنیای کودکی خود را چنین توصیف می‌کند: "گذری از بزرگراه نواب من را با خاطرات کودکی‌ام دوباره پیوند داد... زمانی که افراد یک محله با یکدیگر زندگی جمعی داشتند... ما از لبه پنجره‌مان پایمان را به دیوار همسایه می‌گذاشتیم و از آن‌جا وارد ایوان خانه همسایه می‌شدیم و در حیاط خانه دوستان بازی می‌کردیم... این خاطرات زیبا با عبور سریع ماشین من در بزرگراه نواب فعلی رنگ باخت. من از دیدن ساختمان‌های یک شکل در دو طرف بزرگراه و با فاصله بسیار نزدیک به لبه بزرگراه وحشت کردم... بی‌اختیار یاد حال و هوای آن روزها افتادم و دلم تنگ شد. برای روزهایی که می‌شد از این طرف خیابان به طرف دیگر آن بدون واژه و وحشت عبور اتومبیل‌های سریع عبور کرد" (سیروس صبری و قائم، ۱۳۷۸، ۸۹-۸۴).

تغییر سریع فضاهای شهری تهران به دلیل مسائل اقتصادی، گسترش شبکه معابر، نوسازی بافت فرسوده و مانند آن، آثار کالبدی و فضایی خاطرات شهر را بتدریج محو و نابود می‌کند.

ب- احداث یادمان‌های شهری

- آیا یادمان‌های شهری برای حفظ خاطرات شهر وجود دارند؟ هرچند شناسه شهر تهران از نظر بسیاری از ساکنانش، آلودگی، شلوغی و ازدحام و ترافیک است^{۲۰}، اما بناها و مکان‌های خاصی نیز در این شهر وجود دارند که به عنوان نماد تهران در همه جا شناخته شده‌اند. از نمادهای قدیم، می‌توان به شمس‌العماره و سردر باغ ملی اشاره کرد. برج آزادی، مهم‌ترین نماد تهران معاصر بشمار می‌رود که هرچند در زمان احداث با هدف حفظ خاطره رژیم وقت برپا شده بود، اما پس از وقایع انقلاب اسلامی، به عنوان مظهر آزادی توسط تهرانی‌ها نامگذاری شد. برج میلاد، جدیدترین بنای یادبود در تهران است. این بنا

نتیجه

۳ نیز نشان می‌دهد که نحوه انعکاس چهره شهر در ادبیات و سینما، بیشترین تأثیرپذیری را از شکل‌گیری خاطرات شهر دارد. در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که معیارهای غیر کالبدی (امنیت اجتماعی، حفظ نام‌ها، برگزاری مراسم، وقوع رویدادهای تاریخی و جایگاه شهر در ادبیات و سینما) بیش از عوامل کالبدی (وجود فضاهای عمومی و حفظ بناها و محله‌های تاریخی) در شکل‌گیری و ثبت خاطرات جمعی مؤثرند. همچنین، برگزاری مراسم، وقوع رویدادهای تاریخی و میزان امنیت اجتماع و محیطی، در مقایسه با سایر معیارهای فرعی بیشترین امتیاز را داشته و از اهمیت بیشتری برخوردارند. نتایج پژوهش حاضر در یافتن راهکارهای مناسب برای بهره‌برداری از نقاط قوت و پتانسیل‌های شهر تهران با هدف ارتقای شرایط شکل‌گیری و ثبت خاطرات جمعی، نیز قابل استفاده است. این نتایج که در جدول ۳ ارائه شده نشان می‌دهد که تهران قابلیت‌های زیادی در شکل‌دهی و حفظ خاطرات جمعی دارد. این قابلیت‌ها، هم به ویژگی‌های سیاسی و اجتماعی شهر مربوط می‌شود و هم به خصوصیات کالبدی و فضایی آن. با این حال به دلیل تهدیدهای موجود ناشی از احساس ناامنی اجتماعی و محیطی، تخریب و بازسازی فضاهای عمومی و محلات مسکونی، و تغییر دائمی محل سکونت مردم، حفظ و تداوم خاطرات جمعی با مشکلاتی روبرو است. فرصت‌هایی که با توجه به پتانسیل‌های اجتماعی، کالبدی و مدیریت شهری تهران وجود دارد، نشان‌دهنده امکانات زیادی برای حفظ، تقویت و تداوم خاطرات جمعی شهر است. به تعبیر دیگر، تهران شهر خاطرات امروز است، زیرا ردپای خاطرات گذشته به سرعت محو و ناپدید می‌شود.

نتایج پژوهش حاضر از دو وجه قابل تحلیل و جمع‌بندی است: اول، شناسایی رابطه میان معیارهای فرعی و میزان اهمیت هر یک؛ و دوم، پیشنهاد راه‌حل و رهنمودهایی برای شناسایی نقاط ضعف، قوت‌ها و تهدیدهای شهر تهران با هدف تقویت شکل‌گیری و ثبت خاطرات جمعی. جدول ۲ رابطه میان معیارهای فرعی شکل‌گیری و ثبت خاطرات جمعی شهر را نشان می‌دهد.

جدول، به چهار قسمت تقسیم شده که در هر کدام، ارتباط دو گروه از معیارهای اصلی (شکل‌گیری و ثبت خاطرات) مشخص می‌شود. تحلیل هر یک از این چهار قسمت، روابط میان معیارهای فرعی و اهمیت هر معیار فرعی در مقایسه با سایر معیارهای هم‌گروه و غیر هم‌گروه خود را نشان می‌دهد. این جدول می‌تواند مبنای امتیازدهی و سنجش روابط میان معیارها باشد. بدین ترتیب که در مورد رابطه هر دو معیار از گروهی از متخصصان شهری نظرسنجی شده و میانگین نظرات به عنوان امتیاز در جدول منظور شود. در جدول حاضر، به عنوان الگویی از شیوه امتیازدهی، توسط نویسنده مقاله و با استفاده از نتایج مطالعه موردی شهر تهران، امتیازدهی انجام شده و نتایج زیر (که قابلیت تعمیم‌پذیری محدودی دارند) حاصل شده است: امنیت اجتماعی - محیطی و وجود فضاهای عمومی در مقیاس شهر، مهم‌ترین معیارهای تأثیرگذار در شکل‌گیری خاطرات جمعی (جدول فرعی ۱)؛ و حفظ نام‌ها، بناها و محله‌های تاریخی نیز، مهم‌ترین معیارهای ثبت آنها (جدول فرعی ۴) هستند. جدول فرعی ۲ نشان می‌دهد که برگزاری مراسم و وقوع رویدادهای تاریخی بیشترین تأثیر را فراهم کردن زمینه ثبت خاطرات دارند. جدول فرعی

جدول ۲- رابطه میان معیارهای فرعی شکل‌گیری و ثبت خاطرات جمعی شهر.

معیارهای فرعی	امکان شکل‌گیری رویدادها و تعاملات اجتماعی											امکان ثبت و انتقال خاطره و تاریخ شهر		
	تنوع قومی و طبقات اجتماعی	امنیت اجتماعی و محیطی	مهم‌ترین وقایع تاریخی شهر	برگزاری مراسم و آیین‌ها	فضاهای عمومی در مقیاس شهر	فضاهای عمومی در مقیاس محله	ثبات و تداوم سکونت و تعلق به مکان	جایگاه شهر در ادبیات و سینما	حفظ بناهای تاریخی و محلات شهر	احداث یادمان‌های شهری	حفظ نام‌ها و اسامی	جمع	رتب	رتب
۶/۵														
۷/۵														
۸			۲											
۸														
۷														
۷														
۴														
۵														
۵/۵														
۴/۵														
۵														
	۶/۵	۷/۵	۸	۸	۷	۷	۷	۸	۸	۷/۵	۶/۵	۵	۴/۵	۵/۵

راهنما: رنگ سیاه: بیشترین تأثیر (یک امتیاز)، رنگ خاکستری: تأثیر متوسط (نیم امتیاز)، رنگ سفید: تأثیر کم (صفر امتیاز) (مأخذ: نگارنده)

جدول ۳- چارچوب سنجش پتانسیل شکل‌گیری، ثبت و انتقال خاطرات جمعی در شهر تهران به روش سوات.

مکان شکل‌گیری رویدادها و تعاملات اجتماعی	مکان ثبت و انتقال خاطره و تاریخ شهر	ساختار اجتماعی و سیاسی تهران	ساختار کالبدی و فضایی تهران
مکان شکل‌گیری رویدادها و تعاملات اجتماعی	صفه	- نابرابری‌های اجتماعی و عدم احساس امنیت در فضاهای قدیمی مرکزی و جنوبی شهر - ازدحام و عدم امنیت در برخی مراسم عمومی شهر	- کم بودن فضاهای عمومی و تجمعی - عدم تنوع فضاهای عمومی
	فره	- امنیت نسبی در فضاهای عمومی نواحی شمال شهر - تنوع روحیه محلات تهران - وجود خاطرات جمعی در دوره‌های تاریخی مختلف، به ویژه انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی	- وجود فضاهایی که یادآور خاطرات جمعی شهر هستند (میدان‌های آزادی، بهارستان، ۱۷ شهریور، و خیابان‌های آزادی، انقلاب، لاله‌زار، استانبول و...) - وجود محلات و پاتوق‌های قدیمی - احداث فرهنگسراها، کافی‌شاپ‌ها، کافی‌نت‌ها و سایر مراکز عمومی - وجود نواحی ییلاقی شمال تهران
	تهدید	- برگزاری مراسم مذهبی، ملی و باستانی با ماهیت جمعی در فضاهای عمومی شهر - تنوع در نحوه برگزاری مراسم مذهبی و باستانی یا توجه به تنوع قومی و اجتماعی تهران	- از بین رفتن نواحی ییلاقی و تفریحی شمال تهران - تغییرات کالبدی و عملکردی نواحی خاطره‌انگیز تهران قدیم (لاله‌زار، استانبول، ولی‌عصر) - از بین رفتن پاتوق‌ها و فضاهای عمومی محلات قدیم تهران (زورخانه‌ها، چاپخانه‌ها، بازارچه‌ها)
	فرصت	- وجود خطرات و تهدیدهای محیطی مانند زلزله، آلودگی هوا، ازدحام و شلوغی - عدم شکل‌گیری لایمهای خاطرات جمعی - تغییر تدریجی ماهیت مراسم و آیین‌های سنتی و عدم تمایل مردم به حضور در آنها	- تنوع قومی و مذهبی جمعیت ساکن و تفاوت‌های محله‌ای - مرکزیت سیاسی و اقتصادی شهر و قابلیت آن در شکل‌دهی به خاطرات جمعی - حفظ امنیت و ارزش‌های سنتی مراسم عمومی شهر - حفظ امنیت در فضاهای عمومی جنوب شهر تهران
مکان ثبت و انتقال خاطره و تاریخ شهر	صفه	- جلب‌جایی و مهاجرت دائمی در شهر و محلات آن - عدم اطلاع نسل جدید از خاطرات تهران قدیم - عدم توجه ادبیات معاصر به پتانسیل‌های خاطره‌انگیز تهران	- تغییر شکل و ماهیت فضاهای خاطره‌انگیز مرکز شهر - تغییر دائمی نام‌ها و اسامی قدیم شهر
	فره	- تملق خاطر ساکنان نواحی جنوب شهر به محله و فضاهای عمومی آن - تمایل مهاجران به «تهرانی» شدن - جایگاه تهران معاصر و تهران قدیم در سینمای ایران	- وجود بناهای یادبود شهری (میدان آزادی، برج میلاد و ...) - حفظ نام‌های قدیمی شهر در آن‌ها ساکنان
	تهدید	- فراموش شدن تدریجی خاطرات تهران قدیم - از دست رفتن سنت نقل تاریخ و داستان شهر	- از بین رفتن فضاها و محلات خاطره‌انگیز شهر در فرآیند نوسازی، بازسازی و تغییر کاربری‌ها
	فرصت	- اطلاع‌رسانی و تبلیغات در مورد تاریخ و خاطرات تهران قدیم - استفاده از پتانسیل سینما و ادبیات در شکل‌دهی به خاطرات شهر - اتخاذ سیاست‌های تشویقی برای کاهش جلب‌جایی جمعیت در محله‌ها (مثل اعطاء امتیاز به ساکنان قدیمی محل)	- حفظ بهسازی و تبدیل فضاهای خاطره‌انگیز مرکز و جنوب شهر به پیاده‌راههایی با غلبه کاربری‌های فرهنگی و تفریحی - تدوین قوانین لازم برای جلوگیری از تغییر دائمی در شکل کالبدی محلات شهر - حفظ نام‌های قدیمی شهر

(مأخذ: نگارنده)

پی‌نوشت‌ها:

- ۱ Generic city
- ۲ Rem Koolhaas
- ۳ بی‌هویت، واژه نارسایی است که در ادبیات ما زیاد بکار می‌رود و منظور از آن، فقدان هویت مطلوب است.
- ۴ Memory
- ۵ Event
- ۶ Collective memory
- ۷ Maurice Halbwachs
- ۸ Social frameworks of memory
- ۹ رجوع شود به: http://en.wikipedia.org/wiki/Collective_memory
- ۱۰ Social memory
- ۱۱ Place
- ۱۲ Space
- ۱۳ Take place
- ۱۴ Urban reminders
- ۱۵ رجوع شود به: <http://www.hamshahrionline.ir/News/?id=14925>
- ۱۶ رجوع شود به: <http://www.hamshahrionline.ir/News/?id=18476>
- ۱۷ رجوع شود به: <http://www.hccmr.com/news.aspx?id=394>
- ۱۸ علی‌حاتمی خود متولد سال ۱۳۲۳ در خیابان شاهپور تهران، خیابان مختاری، کوچه اردیبهشت است. او دوران کودکی خود را در کوچه‌پس‌کوچه‌های تهران قدیم گذرانده است. به نقل از: <http://www.85.blogfa.com/post-94.aspx>
- ۱۹ برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به: http://pezheshk.com/archives/2007/08/post_554.html
- ۲۰ رجوع شود به: <http://www.hccmr.com/news.aspx?id=394>

فهرست منابع:

- اصلائی، محمد رضا (۱۳۷۰)، تهران شهر بی دفاع، کوبان، سیما، کتاب تهران، جلد اول، انتشارات روشنگران، چاپ اول، تهران.
- افشین نوید، آتوسا (۱۳۸۴)، تصورات ذهنی نوجوانان از فضاهای عمومی در ایران، اندیشه ایران‌شهر، شماره ۳، صص ۶۵-۶۰.
- اقبال، بنفشه (۱۳۷۶)، جشن پیروزی تیم ملی فوتبال ایران در مقابل آمریکا، سازمان صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، مرکز تحقیقاتی، مطالعات و سنجش برنامه‌ای، تهران.
- انجمن ساریبان (۱۳۸۱)، این خیابان زینده انقلاب نیست، روزنامه ایران، ش ۲۳۸۱، ۱۶ بهمن، بخش ویژه، تهران.
- بحرینی، حسین و امین زاده، بهناز (۱۳۸۵)، طراحی شهری در ایران: نگرشی نو، مجله هنرهای زیبا، شماره ۲۶، صص ۲۶-۱۳.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین (۱۳۷۵)، نامگذاری کوچه‌ها و خیابان‌ها در تهران دیروز و امروز، مجموعه مقالات سمینار "تهران پایتخت دوپست ساله"، سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران، انجمن ایران‌شناسی فرانسه، تهران، صص ۴۱۱-۳۹۷.
- حبیبی، سید محسن و هورکاد، برنارد (۱۳۸۴)، اطلس کلانشهر تهران، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، تهران.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۸)، فضای شهری، حیات واقعه‌ای و خاطره جمعی، مجله صفا، شماره ۲۸، صص ۲۱-۱۶.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۸۳)، شهر بی‌خاطره، شهر بی‌هویت، شهرهای جدید، نشریه داخلی - تخصصی شرکت عمران شهرهای جدید، شماره‌های اول، دوم، سوم و چهارم، صص ۱۸-۱۴.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۵)، از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تفکر و تأثر، انتشارات دانشگاه تهران.
- خاتم، اعظم (۱۳۸۴)، حوزه همگانی و فضاهای عمومی در ایران، اندیشه ایران‌شهر، شماره ۲، صص ۱۵-۱۰.
- درانی، کمال (۱۳۸۰)، بررسی نمادها و نشانه‌های امنیت در ساختار خیالی و نمادگرایی نوجوانان شهر تهران، مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی، سال سی و یکم، شماره ۲.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۵)، لغت نامه دهخدا، جلد دوازدهم، چاپخانه دانشگاه تهران، تهران.
- رهنمایی، محمدتقی و پورموسوی، سید موسی (۱۳۸۵)، بررسی ناپایداری‌های امنیتی کلان شهر تهران بر اساس شاخص‌های توسعه پایدار شهری، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۵۷، صص ۱۹۳-۱۷۷.
- زنگی آبادی، علی و تبریزی، نازنین (۱۳۸۵)، زلزله تهران و ارزیابی فضایی آسیب‌پذیری مناطق شهری، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۵۶، صص ۱۳۰-۱۱۵.
- زیبکلام، صادق (۱۳۸۲)، ما چگونه ما شدیم؟ انتشارات روزنه، چاپ دوازدهم، تهران.
- ساروخانی، باقر و نویدنیا، منیژه (۱۳۸۵)، امنیت اجتماعی خانواده و محل سکونت: در تهران، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۲، صص ۱۰۶-۸۷.
- سپانلو، محمد علی (۱۳۷۱)، نامها مقدسند، کتاب تهران، جلد دوم، انتشارات روشنگران، تهران.
- ستاری، جلال (۱۳۸۵)، اسطوره تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
- سیروس صبری، رضا و قائم، گیسو (۱۳۷۸)، نواب، تحلیل یک طرح شهری، صفا، شماره ۲۹، پاییز و زمستان، صص ۸۹-۸۴.
- شولتز، نوربرگ (۱۳۸۲)، معماری: معنا و مکان، ترجمه ویدا نوروز برازجانی، نشر جان جهان، تهران.
- شهری، جعفر (۱۳۷۰)، گوشه‌ای از تاریخ اجتماعی طهران قدیم، معین، تهران.
- عاقلی، باقر (۱۳۷۰)، روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب، جلد دوم، نشر گفتار، تهران.
- عدل، شهریار (۱۳۷۵)، باغ مسکونی تهران در گذشته‌های دور از پیدایش تا عهد صفوی، مجموعه مقالات سمینار تهران پایتخت دوپست ساله، سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران، انجمن ایران‌شناسی فرانسه، تهران.
- فلامکی، منصور (۱۳۶۹)، نگاهی به راستاها و پدیده‌ها در گستره شهر تهران، معماری و شهرسازی، شماره ۸، صص ۱۴-۷.
- کاتوزیان، محمد علی (۱۳۸۰)، تضاد دولت و ملت - نظریه تاریخ سیاست در ایران، ترجمه علیرضا عندلیب، نشر نی، تهران.
- کاظمی، عباس (۱۳۸۴)، زندگی روزمره در مرکز خرید نصر (گیشا)، اندیشه ایران‌شهر، شماره ۳، صص ۵۱-۴۴.
- کالوینو، ایتالو (۱۳۸۱)، شهرهای نامرئی، ترجمه ترانه یلدا، نشر باغ نو، تهران.
- کولهاوس، رم (۱۳۷۹)، شهر ژنریک، ترجمه مریم امینی، نامه فرهنگ، سال دهم، دوره سوم، شماره ۲، تابستان، صص ۸۱-۶۵.
- لطفی، سهند و شعله، مهسا (۱۳۸۷)، محله خانی‌آباد: زادگاه جهان‌پهلوان غلامرضا تختی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
- مدنی پور، علی (۱۳۸۱)، تهران، ظهور یک کلانشهر، ترجمه حمید زرآزوند، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، تهران.
- مدیری، آتوسا (۱۳۸۵)، جرم، خشونت و احساس امنیت در فضاهای عمومی شهر، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۲، صص ۲۸-۱۱.

Hague, Cliff (2005), *Planning and place identity*, In: Place identity, participation and planning, Cliff Hauge and Paul Jenkins (Eds.), Routledge.

Lewicka, Maria (2008), Place attachment, place identity, and place memory: restoring the forgotten city past, *Journal of Environmental Psychology*. doi:10.1016/j.jenvp.2008.02.001, pp 1-23

Oxford (1994), *Oxford learner's dictionary of current English*, Oxford University Press, New York.

Paez, Dario, Besabe, Nekane, & Gonzalez, Jose Luis (1997), *Social processes and collective memory: a cross-cultural approach to remembering political events*, In: Collective Memory of Political Events, Social Psychological Perspectives, James W. Pennebaker, Dario Paez & Bernard Rimé (Eds.), Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Relph, Edward (2007), *Prospects for places*, In: The urban design reader, Michael Larice and Elizabeth Macdonald Ed, Routledge.

Rossi, Aldo (1982), *The Architecture of the City*, The Institute for Architecture and Urban Studies and the Massachusetts Institute of Technology.

Siew-wai lim, William (2000), Memories and urban places, *City*, Vol.4, No.2, pp 270-277.